

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ (впливи Степу)

Василь Балушок

УДК 39(=161.2):94(477)

Українська історіографія традиційно вказує на руйнівний вплив степовиків на українську державно-політичну традицію, зокрема в часи Київської Русі. Водночас, ураховуючи, що український соціум виник і існував у постійному контакті зі степовиками, вони не могли не чинити різнобічного впливу на нього, включно зі стереотипами, що стали підґрунтям політичної культури. Постійні тісні контакти спочатку з іранцями, а потім з низкою тюркських спільнот формували стереотипи, які поступово лягли в основу політичної традиції українців нового типу. Мається на увазі козацька державність, що виникла дещо пізніше.

Ключові слова: політична культура, стереотипи, степовики, іранці, тюрки.

The Ukrainian historiography traditionally points to a destructive impact of the steppe inhabitants on Ukrainian public policy tradition, during the Kyiv Rus in particular. At the same time if to take into consideration that a Ukrainian society arose and subsists in a perpetual contact with the steppe inhabitants, the latter could not but exert a diverse influence upon the former, including the stereotypes which have laid the groundwork for a political culture. The permanent intimate contacts with the Iranians at first, and with quite a number of the Turkic communities later on, have formed the stereotypes which have gradually underbuilt a new type of Ukrainian political tradition, a Cossack state is implied.

Keywords: political culture, stereotypes, steppe inhabitants, Iranians, Turkic peoples.

Після 1991 року політичне життя України, як не дивно, складалося значною мірою на принципово інших засадах, ніж у Росії. Це особливо впадає в око, коли зважати на те, що остання впродовж входження українських земель до її складу (включно з СРСР) докладала всіх зусиль для насадження в нашій країні власних політичних традицій. Але річ у тім, що Україна має свої давні етнічні стереотипи, що лягли в основу сучасної політичної культури нашої країни.

Означені стереотипи значною мірою сформувалися під безпосереднім східним, найбільше степовим, впливом, в умовах існування Великого Кордону, важливою ділянкою якого в Східній Європі була Україна аж до кінця XVIII ст. [34, с. 46–65; 17; 18]. Тому перш ніж перейти до розгляду східних впливів на їх формування, слід коротко зупинитися на історії цієї проблеми. Справа в тім, що тема Великого Кордону, зокрема його степової ділянки, за великим рахунком наявна в українській історіографії здавна. Проте кут зору, під яким вона розглядала взаємовідносини

на цьому Кордоні, має в нас свою специфіку. Цей погляд веде свій початок ще від російської історіографії XVIII–XIX ст. Василь Татищев, Арист Кунік, Микола Кармазин, Михайло Погодін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський зображали відносини на Степовому Кордоні насамперед як конфронтаційні, а степовиків уважали виключно (чи майже виключно) варварами-руйнівниками прогресивної землеробської цивілізації, які заважали розвитку Русі, а пізніше — Росії. «Азія не перестає висилати хижі орди, які хочуть жити за рахунок осілого народонаселення; ясно, що в історії останнього одним з головних явищ буде постійна боротьба зі степовими варварами», — так С. Соловйов окреслював відносини землеробського слов'янського населення зі степовиками на початку своєї відомої праці «Історія Росії з найдавніших часів» [54]. С. Соловйов та В. Ключевський були «батьками» концепції російського аналогу Великого Кордону, що, правда, зображали його як ахіллесову п'яту Російської цивілізації, на відміну від американського Кордону, який, на думку Фредери-

ка Джексона Тернера, був двигуном цивілізації Американської [див.: 10, с. 22].

Українська історіографія кінця ХІХ — початку ХХ ст. загалом поділяла погляди класиків російської історичної науки на характер взаємовідносин осілого слов'янського (включно з українським) населення зі степовиками. Це характерно й для такого видатного її представника, як Михайло Грушевський, який теж уважав кочівників досить примітивними народами, які підпадали під культурний вплив осілого населення, водночас заважаючи розвитку останнього своїми набігами [44, с. 85]. Порівнюючи степовиків з протоукраїнцями часів Давньої Русі, учений, як правило, називає останніх «культурнішим руським елементом» [16, с. 538], хоча рівень розвитку культури давньоруського простоліду, звичайно, загалом не був вищий за культурний рівень рядового кочівницького населення.

Свого часу М. Грушевський багато уваги приділив взаєминам українців зі степовиками в площині їх впливу на політичну культуру українського народу. До того ж він оцінював цей вплив переважно негативно, оскільки, мовляв, як схарактеризував його погляд на цю проблему О. Пріцак, «відвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйніками <...> ослаблювала українські політичні організації» [47, с. LVI]. Сам М. Грушевський так оцінював цю ситуацію: «Боротьба зі степом протягом віків забирала енергію народу, його вищих верств і правителів. Кольонізаційні й економічні хвилювання не давали ствернути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу на лінії північно-західній або північній сформувалися якісь міцніші політичні організми. Вони ставали здобиччю сих ліпше захищених, в ліпші обставини поставлених сусідів. А політичний упадок тягнув за собою остаточне розшарпанне і присвоєнне чужеродними суспільними верствами всього, що становило національні засоби» [15, с. 15]. Як бачимо, М. Грушевський

політичну культуру українців та пов'язані з нею етнічні стереотипи розглядає виключно як такі, що виростили так би мовити іманентно з українського середовища й зовсім не залежали від зовнішніх чинників. Саме ж українське етнічне середовище він бачить як таке, що сформувалося без будь-яких степових впливів. Водночас, навіть допустивши руйнівну дію степовиків на політичну сферу життя українців (спочатку — протоукраїнців) у давньоруську епоху, слід мати на увазі, що ті самі степовики активно впливали в усіх площинах суспільного життя на український соціум, спричиняючи в ньому різноманітні етнокультурні (у найширшому сенсі) зміни конструктивного характеру. І таких впливів зазнавала також сфера політичної культури, включно зі стереотипами, пов'язаними з нею.

У зв'язку із цим слід зупинитися на особливостях української ділянки Великого Кордону. Адже, як зазначають дослідники типології цивілізаційного порубіжжя, Степовий Кордон, що був в Україні частиною загальноєвропейського Великого Кордону і однією з ключових характеристик якого пізніше стала поява козацтва, «увінчав собою низку попередніх Великих Кордонів» між місцевими осілими цивілізаціями та степовиками. За цією рисою Степовий Кордон в Україні «нагадує Північнокитайський, генеза якого губиться в давніх часах» [10, с. 27]. Через те, що Степ із кліматично-географічного боку завжди був цілісним регіоном, придатним і для рільництва, і для скотарства та мисливсько-рибальських промислів на всій своїй площі, боротьба за контроль над ним велася між осілими й кочовими соціумами принаймні з часу виникнення номадизму як особливого укладу — приблизно на початку I тис. до н. е. (у всякому разі не набагато раніше)¹. «Але через тривалу й виснажливу конкуренцію представників “плуга” з суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилюю накочувалися з Азії, освоєння простору потребувало непомірних зусиль і від перших (аби опанувати Поле...), і від других (щоб не випустити осілих з лісу). <...> Власне, у ре-

гіоні просто не могло не виникнути Великого Кордону між представниками двох різних господарських систем [і, додамо від себе, двох різних способів життя та етнічностей. — В. Б.], які у свою чергу символізували Схід і Захід» [10, с. 24–25]. При цьому, на відміну від згаданого китайського Кордону, де ментальна упередженість щодо супротивників «варварів» з другого його боку привела навіть до відгородження від них Великим муром, в Україні такої упередженості не існувало.

Саме тому політична культура українського народу із самого початку включала доволі сильну степову складову, що сформувалася в умовах етнічної та етнокультурної взаємодії з номадами. Витоки етнічних стереотипів, які лягли в основу політичної культури українського народу, узагалі сягають початку формування його як етносу, будучи однією зі складових етногенетичного процесу. Останній протікав практично паралельно з процесом політогенезу в середовищі місцевих слов'ян-протоукраїнців. І це не випадково, адже, як засвідчують дослідження, етногенез українців, розпочавшись напередодні утворення Київської Русі, закінчився на завершальному етапі її історії (за нашими спостереженнями, час остаточного оформлення українського народу як етносу припадає на період з останньої чверті ХІІ — до рубежу ХІІІ/ХІV ст.) [3, с. 165–175, 197–200; 4, с. 81–83].

Простежуючи формування етнічних стереотипів українського народу в площині впливу на цей процес степовиків, варто мати на увазі спочатку іранців (скіфо-сарматів), а потім їхніх численних тюркських наступників. При цьому не слід забувати, що до складу протоукраїнської, а пізніше й власне української, спільноти вливалися як окремі представники степових угруповань, так і цілі їх підрозділи зі своїми ватажками, військовими дружинами та залежним населенням різних рангів.

Взаємодія слов'ян з іранцями на теренах України має витоки ще, судячи з усього, зі скіфських часів, коли, починаючи із VII ст. до н. е., відбувалася тривала скіфська експансія

зі степової зони в лісостепову. Тоді в українському лісостепу розселилася значна кількість скіфів-номадів, які прибували з півдня [7]. До цього слід додати, що невідомо, чи проживало в лісостеповій зоні іраномовне населення ще до міграції сюди цих скіфів. У будь-якому разі ймовірність цього дуже велика. Російський лінгвіст О. Трубачов визначає на мовному матеріалі, що слов'яно-іранські відносини на теренах України почалися близько середини I тис. до н. е. [64]. У сарматську епоху в різних районах лісостепової зони України також широко розселялися сармати і, частково, пізні скіфи². До наведених фактів варто додати, що археологами виявлені численні випадки наявності зарубинецьких речей у сарматських похованнях, а також на поселеннях пізніх скіфів у пониззі Дніпра і в Криму. Проте головне, що на зарубинецьких пам'ятках, залишених на Середній Наддніпрянщині слов'янами, також досить часто трапляються сарматські речі. Дослідники дійшли закономірного висновку про змішаний характер як пізньоскіфських та сарматських громад, так і зарубинецьких, і навіть — про змішаний характер родин, до складу яких входили і скіфо-сармати, і слов'яни [32, с. 270–281]. Вони стверджували, що така ситуація свідчить про нормалізацію відносин та мирні стосунки, які встановилися між сарматами і слов'янами на початку нової ери після військових конфліктів між ними, що відбувалися в середині — другій половині I ст. до н. е. [32, с. 281].

Проживання значних масивів іранського населення не тільки в степовій зоні, але й у лісостепу України засвідчує величезний масив топонімії іранського походження. Зокрема, це іранська гідронімія, виділена В. Топоровим, О. Трубачовим, О. Стрижаком та К. Тищенко, що локалізується переважно північніше від степової зони (де її витіснили пізніші за часом тюркські гідроніми) [58, с. 78–80]. Безпосередньо про етнічну взаємодію слов'янських предків українців з іранцями в далекому минулому свідчать, як вважає К. Тищенко, іранські етнофорні топооснови. При цьому слід наго-

лосити, що вони вказують не просто на етнічні угруповання степових іранців, а на їхні етнополітичні утворення — саків-скіфів (Сахни, Сахнівка, Сокаль, Соколиць), аланів (Поляна, Полянівка, Оленівка), ясів (Кічкас, Яструбна, Яцьки) і татів (Дацьки) [58, с. 81–82].

Археологічні пам'ятки часів розселення слов'янських предків українців по теренах майбутньої України в I тис. свідчать про їх взаємодію зі степовиками. Наприклад, ряд пізньозарубинецьких пам'яток I–II ст., залишених слов'янами, зафіксовано далеко на південь від їх основного ареалу (що розміщувався в лісовій зоні), а саме в лісостепових районах і навіть на межі зі степом, безпосередньо поряд із пам'ятками сарматів: на середній течії Південного Бугу, на Тясміні, Орелі та Сіверському Дінці [56, с. 45, 48]. А це передбачало різноманітні взаємодії слов'ян з пануючими в цих районах степовиками, у тому числі не лише в етнічному плані, але й у політичному.

Для V–VI ст. у Північному Надчорномор'ї археологічно засвідчені активні процеси асиміляції місцевого іранського населення, з одного боку, тюрками, які склали основу Гунського союзу, а з другого, — слов'янами. Лісостепова зона в V ст. стала тереном контактів між слов'янами, які просунулися сюди з півночі України, та кочівниками, що входили до гунського політичного об'єднання (як тюрками, так і підкореними ними сарматами) [56, с. 49]. Гуно-болгарські поховання виявлені археологами навіть на землях, де переважали слов'яни, — у верхів'ях Ворскли поблизу с. Рябівка Сумської області [55, с. 86].

Уже взаємини слов'ян на теренах України з гунами, найвірогідніше, значно вплинули на процес політогенезу в їх середовищі. Зокрема, розгром гунами в останній третині IV ст. причорноморських готів, які панували на території України у II–IV ст., слов'яни повернули на свою користь. Скориставшись цим розгромом, слов'яни, які вступили в союз із гунами, витіснили разом з ними готів за Дунай. Саме підтримка степовиків, що її отримали тоді слов'яни, забезпечила їм перемогу

в боротьбі за звільнення від готського панування, а потім — розселення на Волині, Поділлі, Середній Наддніпрянщині та інших землях, зайнятих раніше готами [55, с. 85; 26, с. 56, 62]. Археологи Д. Козак та О. Сухобоків вважають, що в ході цієї, підтримуваної гунами, боротьби слов'ян із готами склалося відоме в історії слов'янства на українських теренах військово-політичне утворення дулібів [26, с. 62; 55, с. 85].

Наслідком етнополітичної взаємодії слов'ян зі степовиками на землях України означеного часу стало також формування Антського племінного союзу, археологічним еквівалентом якого більшість археологів вважають пеньківську культуру [5, с. 33–55; 68, с. 184; 55, с. 85]. Водночас, на думку археолога О. Приходнюка, якого також підтримує сходознавець і етнолог О. Бубенок, до об'єднання антів входила людність, що створила не лише пеньківські, але й празько-корчацькі та навіть колочинські старожитності, тобто фактично більшість слов'ян на теренах України [46, с. 50 та ін.]. Цей погляд має під собою вагомий підстави та обґрунтування, оскільки археологічна культура, як правило, не збігається з етносом³.

Саме анти, як засвідчують наявні факти, при своєму формуванні ввібрали в себе значні маси іранців (насамперед, звичайно, тих, що тією чи іншою мірою зазнали седентаризації — перейшли до осілого чи принаймні напівосілого способу життя). Тобто слов'янський суперстрат, розселяючись у південному напрямку, асимілював цих степовиків, які склали субстрат антського угруповання. У цьому зв'язку нагадаємо слова російського сходознавця А. Новосельцева, що анти V–VI ст. — «складний конгломерат слов'яно-іранського населення», у якому слов'янський елемент панував політично і зростав етнічно, асимілюючи скіфо-сарматів лісостепу сучасної України [39, с. 31]. Часто це були такі великі територіальні підрозділи степовиків, що мали фактично цілісні соціально-політичні структури (хоча й локального рівня), верхівку яких склали степові аристократи (іноді найвищого рангу),

дещо нижчу від них сходинку займала організована у військові дружини найближча знать, а всі вони були оточені численним залежним населенням. На користь того, що до складу слов'ян-протоукраїнців ще на стадії існування Антського союзу ввійшли також сарматські зверхники, свідчить відомий пантеон Володимира киеворуських часів, більшість божеств якого (окрім Перуна) були іранськими за походженням чи сформувалися під іранським впливом. Річ у тім, що він, як доводять останні дослідження, був пантеоном саме південноруським, оскільки князь Володимир, який прибув до Києва з далекого Новгороду, мусив підлаштуватися до традицій і вподобань місцевого населення [11, с. 201–248]. Водночас це був, очевидно, пантеон саме соціальної верхівки (значною мірою — іранської за походженням), а не простолюду⁴.

До антських часів слід зарахувати перелом на користь слов'ян в етномовній ситуації на території України. І пов'язано це було знову-таки з етнополітичною взаємодією слов'ян-протоукраїнців з номадами. Річ у тім, що слов'янське розселення по українських теренах, яке відбувалося після витіснення готів за Дунай, зводилося не до тотального винищення чи витіснення іноетнічного населення, а переважно до його асиміляції. А цього іноетнічного населення тоді тут було більше, ніж слов'ян. На заході й південному заході України продовжували проживати фракійці [66, с. 40, 41, 68; 25, с. 48–55; 28, с. 144, 150], у лісостепових районах та частково на Поліссі залишилися рештки готів та, можливо, й інших германських груп [43, с. 25; 29, с. 14, 15; 58, с. 300–469]. Крім того, поміж слов'янами, очевидно черезсмужно, мешкали залишки кельтів, які, як засвідчують останні дані, якщо й не повністю панували над слов'янськими племенами перед приходом готів (у зарубинецьку епоху), то тримали їх під своїм впливом, як це взагалі характерно для європейських племен, перед тим, як римські завоювання покладали край кельтській експансії [58, с. 137–299; 22, с. 94; 35; 36, с. 43–45; 27, с. 59–63; 40,

с. 33–35]. На українських землях могли перебувати іллірійські групи [63, с. 278–285; 20, с. 109–110, 113, 127, 132]. Степовий південь і значною мірою лісостепову смугу України заселяли іранці, яких було найбільше, оскільки далеко не всі вони були захоплені рухом гунів і готів на захід (передусім у цей рух були втягнуті кочівники, та й то, мабуть, не всі; осіле ж та напівосіле іранське населення, очевидно, здебільшого залишилося на місцях попереднього мешкання). У безпосередньому сусідстві зі слов'янами проживали також тюрко-болгари. Більшість цих етнічних спільнот, за винятком тих, які мешкали в віддалених степових районах (де кочували гуно-болгари, частково алани і, можливо, деяка частина нетюркизованих угрів), були асимільовані слов'янами.

Як і чому так сталося, адже слов'яни спочатку аж ніяк не становили більшості серед них? К. Тищенко, звертаючи увагу на етимологію етноніма «анти», висловив дуже ймовірне припущення, що цьому сприяло становище антів як федератів гунів. Адже одним з найвірогідніших пояснень назви «анти» є «союзники» [43, с. 34–37]. Слов'янська мова та відповідно етнічність перемогли в цій взаємодії «саме завдяки передачі частини владних функцій осілим слов'янам-антам (тюрк. 'союзник') “на місцях” — здавалося б усупереч монгольській⁵ мові сильніших зверхників-гунів і кельто-гото-сарматським конкурентам. <...> З'явилося “соціальне замовлення”, “офіційна сфера вжитку” для слов'янських говірок» [58, с. 471]. Тобто слов'яни перемогли мовно й етнічно тому, що гуно-болгарські сюзерени антів передали частину своїх владних повноважень над населенням тодішньої України слов'янським вождям. Безсумнівно, входження протоукраїнців-антів України до складу гуно-болгарського політичного утворення, як і політична взаємодія слов'ян з іранцями в попередні часи, вплинули на формування політичної традиції та пов'язаних з нею стереотипів у наших слов'янських предків.

Не можна обминути і вплив на слов'янських предків українців аварів, під владою яких у

VII–VIII ст. опинилося багато племен Центрально-Східної Європи, у тому числі на теренах України. Омелян Пріцак уважає, що слов'яни, які служили в аварському війську, а потім поверталися у свої краї, приносили із собою певний досвід, пов'язаний з військово-політичною сферою, будучи, таким чином, передавачами аварського впливу на все місцеве слов'янське суспільство [48, с. 19].

І все таки слов'яни на теренах України активніше взаємодіяли з тюрко-болгарами як спадкоємцями й нащадками гунів, з якими у слов'янських предків українців, як ми знаємо, існували союзницькі відносини. На думку О. Приходнюка та інших дослідників, анти продовжували залишатися їхніми федератами й далі, про що свідчить розташування на кордоні степу та лісостепу, поблизу поселень носіїв слов'янської пеньківської культури, особливо багатих поховальних комплексів, що належали зверхникам кочівників (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари). Археолог А. Скиба на основі поширення в Східній Європі приаманних кочівницької культури VI–VII ст. артефактів (так званих геральдичних поясних наборів — воїнських відзнак, що походять з Азії та ін.) теж припускає «включення придніпровських слов'ян до сфери впливу ранньоболгарського об'єднання й виникнення між ними тісних військово-політичних стосунків» [53].

Тюрко-болгари, які розселилися серед слов'ян Лівобережжя після завоювання хозарами в другій половині VII ст. племен Великої Болгарії (що залишилися в Приазов'ї), стояли на вищому від слов'ян рівні суспільно-політичного розвитку. Тому, на думку О. Сухобоква, вони «стали своєрідним консолідуючим елементом у слов'янському середовищі Лівобережної України, створивши... союз племен, відомий у письмових джерелах як «С'єверъ» [55, с. 87], тобто сіверяни. До аналогічного висновку щодо етнічної взаємодії сіверян з тюрками в ті часи дійшли й інші дослідники [46, с. 112–113].

На Лівобережжі взаємодія слов'ян зі степовиками — аланами, тюрко-болгарами та угра-

ми — відбувалася не лише в місцях розселення сіверян, але й на поселеннях салтівської культури, створених представниками цих етнічних груп. Там, а саме на салтівських поселеннях Подоння (включно з басейном Сіверського Дінця), судячи зі знахідок, мешкало чимало слов'ян, про що свідчать властиві їм кремації та посуд [46, с. 96–97]. А на розташованих поблизу степу правобережних пам'яток типу Луки-Райковецької VIII–X ст. трапляється салтівський посуд, що теж засвідчує тісні контакти слов'ян зі степовиками [46, с. 121].

Доволі інтенсивна етнополітична взаємодія слов'ян зі степовиками в VII–X ст. відбувалася в пониззі Дунаю й Дністра, які тоді перебували під контролем Дунайської Болгарії, що була створена оногурами (оногундурами) — переселенцями з Приазов'я, яких очолював Аспарух [45, с. 205–207].

Назви ряду відомих з літопису слов'янських співплемінностей, об'єднаних у племінні союзи, які мешкали на теренах України напередодні та на час утворення Київської Русі, також свідчать про те, що в їхньому утворенні взяли участь іранці й тюрки. Це, зокрема, сіверяни, про іранський і тюркський компонент яких ішлося вище, а також тиверці й хорвати, етноніми яких, на думку лінгвістів, мали тюркське (перший) та іранське (другий) походження, а назву полян К. Тищенко теж пов'язує з аланами [64, с. 47; 1, с. 45; 19, с. 161–162; 21, с. 33–34; 58, с. 93–95].

У подальшому значний вплив в етнополітичному плані на слов'ян-протоукраїнців справляли хозари, держава яких у VII ст. стала головною політичною силою в Східній Європі. Хозарія була західним уламком центральноазійського Тюркського каганату, влада якого в часи його могутності сягала Північного Надчорномор'я. За літописом, хозарам на початку давньоруської історії платили данину сіверяни й поляни, які мешкали на українських теренах [42, стб. 14, 16; 38, с. 25 і наст.; 41, с. 70, 80]. Східнокримсько-таманські території Хозарського каганату, де згодом утворилося давньоруське Тмутороканське князівство,

були спадкоємцем Боспору, з його давніми елліністичними традиціями. Адже, як засвідчують дослідження останнього часу, Боспор аж ніяк не був тотально знищений варварськими племенами, включно з гунами, у першій половині I тис. н. е., як уважалося раніше [65]. Тому через посередництво Хозарії соціально-політична традиція Причорноморської цивілізації передалася слов'янській середньонадніпрянській Русі [52, с. 17; 50, с. 124]. А елліністичні впливи Боспору теж включали східну, і до того ж степову, складову. Наприклад, відомі «знаки Рюриковичів» («тризуб», «двозуб»), які, на думку дослідників, були запозичені на Русь із Боспору, своєю генезою пов'язані не тільки з цією державою, але й із сарматами. І це не випадково, адже сарматський вплив з-поміж античних держав Північного Надчорномор'я був найсильніший саме в Боспорі, де сармати ввійшли до складу правлячої династії, а також відчутно впливали на економіку, суспільне життя, військову справу, побутову культуру тощо [30, с. 9]. Саме такі знаки, як ті, на основі яких постав «тризуб», та подібні їм, були поширені в символіці правителів багатьох держав прикордонного південно-східноєвропейсько — західноазійського регіону. І походять вони, на думку дослідників, від тамг та ідеографічних знаків іранських кочових народів євразійських степів [60; 50; 9, с. 64, 81 та ін.; 6, с. 102].

Водночас державно-політичний вплив самої Хозарії на Південну Русь був доволі сильний. Це засвідчує вже тюркський імператорський титул київського володаря — «хакан» («каган») ⁶. І не дарма Києворуську державу на початку її історії медієвіст Л. Войтович називає «Дніпровським Київським каганатом» [12, с. 23].

Загалом Руська Земля у вузькому значенні — першоосередок давньоруської держави на теренах України (Київське, Чернігівське та Переяславське князівства), — не випадково збігається з територією, з якої (за літописом) брали данину хозари [38, с. 25 і наст.; 41, с. 70, 80]. Вплив хозар на слов'ян на теренах України в політичній та інших сферах дослідники

визнають безсумнівним. Навіть припускають запозичення київськими князями від хозар політичної системи дуумвірату [59, с. 48]. Терени хозарського впливу, за топонімічними відомостями, охоплюють переважно саме Україну, де ще менше — області радимичів та в'ятичів у Росії і зовсім мало білорусько-польські землі. При цьому, за даними К. Тищенка, саме на територію України припадає найбільше топонімів (40), утворених від основи *Хозар-* (для порівняння: у Польщі — 8, на землі в'ятичів — 17) [57, с. 29–30]. Як зауважує К. Тищенко, приблизно в районі, де сьогодні сходяться кордони Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей (у давньоруські часи там існувала Болохівська земля), проходила межа «владних потуг» Аварського й Хозарського каганатів (це засвідчують відомості топонімії) [58, с. 260]. Водночас, на думку сходознавців, які виходили з даних східних джерел (твори ал-Масуді, Захарії Казвіні, Ібн-ал-Кяльбі), під хозарською зверхністю напередодні та на час утворення Київської Русі перебували всі слов'янські співплемінності на теренах України. Зокрема, А. Ковалівський указує, що «східні автори довго вважали, що межі Хазарії простягаються до Карпатів» [24, с. 149]. А. Новосельцев також зазначає, що в період розквіту Хозарії (70-ті роки VII–VIII ст.) її влада на заході поширювалася до Дунаю [39, с. 77]. Загалом Київську Русь епохи Святослава — Володимира можна розглядати як спадкоємицю хозарської держави [62, с. 105].

У подальшому південноруське населення, включно з місцевою знаттю і князями, підтримувало постійні контакти з печенігами, чорними клобуками, половцями (кипчаками). Печеніги у 80-х роках IX ст. і пізніше були союзниками «русів» у боротьбі проти угрів, які тоді займали південноукраїнські степи, та їх сюзерена — Хозарії [39, с. 193, 194]. Печеніги згадуються в «Повісті временних літ» під 944 роком як союзники київського князя Ігоря в його поході на Візантію [42, стб. 34]. Печенізьку кінноту, разом з угорською, мав у сво-

ему війську Святослав Ігоревич під час походу в Болгарію 970 року [33, с. 122, 123, 206]. Традиційними союзниками були ці степовики також для Святополка Ярополковича, прозваного Окаянним [42, стб. 131; 16, с. 10, 12].

Чорні клобуки (торки, печеніги після падіння їхньої могутності, берендеї (баяндур), турпеї та ін.), ставши федератами південноруських князів, найперше київських, були включені в політичну систему Південної Русі [13]. З половецькими зверхниками південноруські князі після початкового періоду конфронтації (у другій половині XI — першій половині XII ст.) теж встановили стабільні відносини. У літописах навіть з'явився усталений термін «недикі» половці, що ним позначали постійних кипчацьких союзників Русі, які брали участь у князівських «снємах» (з'їздах). «Недикі» половці склали особливе угруповання на нижній і частково середній Наддніпрянщині [49].

Тож, очевидно, не випадково ще класик української етнології та історії Микола Костомаров виводив особливості політичного устрою Південної Русі від того впливу, який справили на неї степові «інородці тюркського племені —

Чорні Клобуки, Торки, Берендеї [і, додамо від себе, інші степовики. — В. Б.]», а це значною мірою й привело до поширення тут властивого Південній Русі вічевого устрою та ідеї князя як третейського судді, підконтрольного вічу [31, с. 42—43]. Для порівняння наведемо висновок дослідників кочових етнічних спільнот щодо їхньої політичної системи. Її основні риси зводяться до того, що «традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і в більшості трималася на особистому авторитеті її носія» [14, с. 139].

Як бачимо, паралельно з відзначенням М. Грушевським ослабленням української політичної традиції (що виникла в давньоруські часи), етнічні стереотипи, пов'язані з політичною культурою, які формувалися в українців під впливом степовиків, поступово готували умови для виникнення нового типу державності. Мається на увазі державність, витворена дещо пізніше типово прикордонно-степовим соціумом — українським козацтвом, яке, на відміну від козаків Росії, завжди становило хоч і окрему, але все-таки верству українського народу.

треті — невідомою. Існує також думка про те, що гуни склалися з конгломерату племен різного походження, які розмовляли монгольською, тюркською, угорською, іранською та іншими мовами [64]. Зважаючи на те, що кочівницькі угруповання, як правило, містять різні мовно-етнічні компоненти, одночасне перебування в складі гунського об'єднання і тюрків, і монголів, а ще угрів, а можливо, й інших (наприклад, підкорених іранців), також є дуже ймовірним, на що звертав увагу А. Новосельцев [39, с. 31].

⁶ Цей титул у тюркському степовому світі означав верховного правителя, якому підкорялися інші володарі, і дорівнював імператорському титулу в країнах середньовічної Європи [39, с. 112].

3. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етнологія, історія, етнімія. — Біла Церква, 2008.

4. *Балушок В.* «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леон-

тія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. — Вип. 20). — Л., 2011.

5. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.

6. *Белова О. В., Петрухин В. Я.* «Путь из варяг в греки»: проблемы этнокультурного взаимодействия в средневековом мире // *Славяноведение*. — 1996. — № 6.

7. *Бессонова С. С.* Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // *Археологія*. — 1999. — № 1.

8. *Боровский Я. Е.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград // *Древности славян и Руси*. — М., 1988.

9. *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. — К., 1998.

10. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011.

11. *Васильев М. А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. — М., 1999.

12. *Войтович Л. В.* «Баварський географ»: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // *Український історичний журнал*. — 2009. — № 5.

13. *Головка О.* Торки в історії причорноморських степів (IX—XII ст.) // *Етноп: до 80-річчя академіка О. Прицака*. — К., 2001 (Східний світ. — 1999. — № 1—2).

14. *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. — К., 2008. — Вип. 8.

15. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I.

16. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II.

17. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. — Л., 1991. — Т. ССXXII.

18. *Дашкевич Я.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // *Історичне картознавство України: зб. наук. пр.* — Л.; К.; Нью-Йорк, 2004.

19. *Добродомов И. Г.* Два булгаризма в древнерусской этнонимии // *Этнонимы*. — М., 1970.

20. *Железняк І. М.* Рось і етнологістичні процеси середньонадніпрянського Правобережжя. — К., 1987.

21. *Іванов В. В., Топоров В. Н.* О древних славянских этнонимах // *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси*. — К., 1980.

22. *Козакевич Г. М.* Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури // *Археологія*. — 2007. — № 4.

23. *Ковалевская В. Б.* Кавказ и аланы. Века и народы. — М., 1984.

24. *Ковалівський А.* Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середній віці // *Східний світ*. — 1995. — № 2; 1996. — № 1.

25. *Козак Д. Н.* Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) // *Археологія*. — 1990. — № 4.

26. *Козак Д. Н.* Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // *Археологія*. — 1995. — № 4.

27. *Козак Д. Н.* Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. // *Археологія*. — 1996. — № 2.

28. *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е. // *Етнічна історія давньої України*. — К., 2000.

29. *Козак Д. Н.* Вельбарська культура: готи чи гепіди? // *Археологія*. — 2002. — № 3.

30. *Козак Д. Н., Максимов Е. В.* Сарматы на Україні // *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985.

31. *Костомаров Н. И.* Две русские народности // *Костомаров Н. И. Собрание сочинений*. — С.Пб., 1903. — Кн. I. — Т. I.

32. *Кравченко О. В., Синиця С. В.* Сарматське поховання з хутора Хмільна // *Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. — К.; Фастів, 2005.

33. *Лев Диакон.* История / перевод М. М. Копыленко; статья М. Я. Сюзюмова; комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. — М., 1988.

34. *Леп'яко С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Prescott Webb. The Great Frontier. — Austin: University of Texas Press, 1964 // *Український гуманітарний огляд*. — К., 2005. — Вип. 11.

35. *Максимов С. В.* Зарубинецька доба в історії східних слов'ян // *Старожитності Русі-України*. — К., 1994.

36. *Максимов С. В.* Європейські впливи в зарубинецькій культурі // *Археологія*. — 1999. — № 4.

37. *Марков Г. Е.* Кочевники Азії: структура хозяйства и общественной организации. — М., 1976.

38. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование Древнерусского государства. — М., 1951.

39. *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа

¹ Про час виникнення номадизму як особливо-го укладу див. праці Г. Маркова [37], П. Пучкова, О. Журавльова [51].

² Про іранський етнічний субстрат детально див. нашу працю «Українська етнічна спільнота: етнологія, історія, етнімія» [3, с. 48—86].

³ Про співвідношення археологічної культури та етносу див. окремі праці [2; 23, с. 30; 69, S. 175].

⁴ Про сумнівні стосовно того, що пантеон Володимира вшановувався простолюдом, див. працю М. Толстого [61, с. 11].

⁵ Щодо мови гунів учені не мають єдиної думки. Одні вважають її монгольською (протомонгольською), другі — тюркською (прототюркською),

1. *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий. — М., 1990.

2. *Арутюнов С. А., Хазанов А. М.* Проблема археологических критериев этнической специфики // *Советская этнография*. — 1979. — № 6.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tuad.nsk.ru/~history>.

40. Пачкова С. П. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури // Археологія. – 1999. – № 4.

41. Петрухин В. Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3.

42. Полное собрание русских летописей. – С.Пб., 1908. – Т. 2. : Ипатьевская летопись.

43. Попов А. И. Названия народов СССР: введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973.

44. Портнов А. В. Русь і Степ у дослідженнях Володимира Пархоменка // Східний світ. – 2000. – № 2.

45. Приходнюк О. Північно-Західне Причорномор'я у складі Дунайської Болгарії // Східний світ. – 1999. – № 1–2.

46. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К. ; Чернівці, 2001.

47. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1990. – Т. I.

48. Прицак О. Й. Вибрані праці з циклу «Україна і Схід» (1981–1994) // Східний світ. – 1994. – № 1–2.

49. Прицак О. Не-«дикі» половці // Східний світ. – 1995. – № 1.

50. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К., 1997. – Т. I.

51. Пучков П. В., Журавльов О. П. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби? // Археологія. – 2000. – № 2.

52. Сазанов А. В. Боспор у ранньовізантійський час // Археологія. – 1991. – № 2.

53. Скиба А. В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали та дослідження. До 75-річчя Н. М. Кравченко (Прес-музей № 26–27). – Фастів, 2010.

54. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. 1. – Гл. I [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru>.

55. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. – 2003. – № 1.

56. Терпиловський Р. В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – № 1–2.

57. Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів. – К., 2004.

58. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – К., 2008.

59. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.

60. Толстов С. П. Из предистории Руси (палеоэтнографические этюды) // Советская этнография : сб. ст. – М., 1947. – Вып. VI–VII.

61. Толстой Н. И. Язычество древних славян // Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М., 2003.

62. Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // Східний світ. – 2005. – № 1.

63. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968.

64. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991.

65. Хворостяний О. I. [Рецензія] Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV–V вв.). – Белгород, 1996. – 180 с. // Археологія. – 2000. – № 1.

66. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985.

67. Doerfer G. Zur Sprache der Hunnen // Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1973. – Vol. XVII. – N 1.

68. Godłowski K., Kozłowski J. K. Historia starożytna ziem polskich. – Warszawa, 1985.

69. Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden. – Berlin, 1990.